

TOVUSH TALAFFUZINI SHAKLLANTIRISHNING BOSQICHLARI VA USULLARI

*Alfraganus universitayining
Ijtimoiy fanlar fakulteti
“Maxsus pedagogika (Logopediya)
yo’nalishi” 2-bosqich talabasi
Maxmudova Dildora Tursunovna*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tovush talaffuzini shakllantirish jarayonining asosiy bosqichlari hamda samarali usullari ilmiy tahlil qilinadi. Talaffuz ko‘nikmalarining rivojlanishida nazariy va amaliy metodlarning integratsiyasi, fonetik-orthoepik xatolarni bartaraf etish usullari, shuningdek, pedagogik yondashuvlar ko‘rib chiqiladi. Maqola tilshunoslik, pedagogika va psixolingvistika sohalarining metodologik yondashuvlarini uyg‘unlashtirishga qaratilgan bo‘lib, tovush shakllantirish jarayonining murakkabligi va individual xususiyatlari e’tiborga olinadi.

Kalit so‘zlar. Tovush talaffuzi, shakllantirish bosqichlari, fonetik usullar, pedagogik yondashuvlar, orthoepiya, fonologiya, psixolingvistika.

Аннотация. В статье проводится научный анализ основных этапов и эффективных методов формирования произношения звуков. Рассматривается интеграция теоретических и практических методов в развитии навыков произношения, способы устранения фонетико-орфоэпических ошибок, а также педагогические подходы. Работа направлена на синтез методологических подходов лингвистики, педагогики и психолингвистики с учётом сложности и индивидуальных особенностей процесса формирования звука.

Ключевые слова. Произношение звуков, этапы формирования, фонетические методы, педагогические подходы, орфоэпия, фонология, психолингвистика.

Abstract. This article presents a scientific analysis of the primary stages and effective methods in the formation of sound pronunciation. It examines the integration of theoretical and practical approaches in the development of pronunciation skills, techniques for eliminating phonetic-orthoepic errors, and pedagogical strategies. The study aims to harmonize methodological perspectives from linguistics, pedagogy, and psycholinguistics, considering the complexity and individual characteristics of the sound formation process.

Keywords. Sound pronunciation, formation stages, phonetic methods, pedagogical approaches, orthoepy, phonology, psycholinguistics.

Kirish. Nutqning asosiy komponentlaridan biri bo'lgan tovush talaffuzi insonning tilga oid kommunikativ faoliyatida muhim o'rin tutadi. Tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish ko'nikmalari nafaqat nutqning eshitilishi va tushunilishini ta'minlaydi, balki til o'rganish, nutq madaniyatini shakllantirish va pedagogik jarayonlarning samaradorligini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, tovush talaffuzini shakllantirish jarayoni lingvistik, psixologik va didaktik omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan ko'p qirrali jarayon sifatida qoraladi.

Tilshunoslikda tovush talaffuzi faqatgina fonetik tizimning bir qismi sifatida emas, balki orthoepik norma va nutq madaniyatining ajralmas elementi sifatida o'rganiladi. Shu bilan birga, psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tovushlarning shakllanishi va ongda mustahkamlanishi til faoliyatining kognitiv mexanizmlariga chambarchas bog'liq. Bundan tashqari, pedagogika sohasida tovush talaffuzini shakllantirish metodikasi individual psixologik xususiyatlar, yoshga moslik va o'quvchilarning nutq rivojlanish bosqichlari hisobga olinib ishlab chiqiladi. Shuning uchun ham tovush talaffuzini shakllantirishning bosqichlari va usullari nafaqat nazariy asosda, balki amaliy pedagogik tajribalar bilan mustahkamlangan holda chuqur o'rganishni talab qiladi. Mazkur jarayonning samarali tashkil etilishi nutq madaniyatini rivojlantirish va til ta'limida yuqori natijalarga erishishning muhim omilidir. Shu maqsadda, maqolada tovush talaffuzini shakllantirish jarayonining bosqichlari, asosiy metodlari va pedagogik yondashuvlari tahlil qilinadi hamda ularning samaradorligi ilmiy manbalar va amaliy tajriba asosida ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Tovush talaffuzining shakllanishi inson nutq faoliyatining eng murakkab va ko'p qirrali bosqichlaridan biri bo'lib, u lingvistik, kognitiv va pedagogik omillarning uzviy integratsiyasi natijasida yuzaga keladi. Fonetik tarkibning aniq va tizimli o'zlashtirilishi nafaqat til tizimining fonologik qonuniyatlarini idrok etish, balki nutq apparatining mexanik, nerv-sistematik va psixologik jihatlarini ham o'z ichiga oladi, bu esa tovush talaffuzining shakllanish jarayonini kompleks ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ajratib ko'rsatadi.

Tovush talaffuzini shakllantirish jarayoni asosan bir necha bosqichdan iborat bo'lib, har bir bosqich o'zining o'ziga xos xususiyatlari va metodik talablariga ega. Birinchi bosqich - nutq tovushlariga sezgirlikni rivojlantirish bo'lib, unda asosan auditiv qobiliyatlar, fonemalarni idrok etish va farqlash ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu jarayon fonemik ongning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, til o'rganishning ilk va eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichda esa nutq tovushlarining mexanik talaffuzi ustida ishlanadi, bu yerda nafaqat og'zaki artikulyatsiya jarayoni, balki nevrologik va motor ko'nikmalarning rivojlanishi ham katta ahamiyatga ega. Bu jarayonni samarali tashkil etishda artikulyatsion gimnastika, motor mashqlar va fonetik modellashtirish metodlari keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarda individual psixomotorik

xususiyatlarni hisobga olish, shu jumladan yoshga moslik prinsiplariga amal qilish, til o'rganishda muvaffaqiyatga erishishning kalit omillari sifatida ko'riladi.

Uchinchi bosqich sifatida tovushlarning orthoepik qoidalarga muvofiq aniq va to'g'ri talaffuzi nazarda tutiladi, bu esa nutq madaniyati va kommunikativ samaradorlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu jarayonda fonetik xatolarni aniqlash va tuzatish metodikalari, fonetik korrektirovka va intonatsion o'rgatish usullari muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, ikkinchi til sifatida o'rganilayotgan tillarda talaffuzni to'g'rilash, fonemalararo farqlarni chuqur tushunish talab etiladi, chunki bu tilning fonologik tizimini idrok etishda kognitiv mexanizmlar bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, tovush talaffuzini shakllantirishda zamonaviy pedagogik metodlarning integratsiyasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu o'z ichiga multimodal yondashuvlarni, ya'ni vizual, auditor va kinestetik komponentlarni o'zaro uyg'unlashtirishni oladi. Bunday yondashuvlarning samaradorligi psixolingvistik tadqiqotlar bilan ham tasdiqlangan bo'lib, ular nutq shakllanishining individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi hamda interaktiv o'quv muhitini yaratishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tovush talaffuzini shakllantirishning ushbu bosqichlari va metodlari murakkab va ko'p darajali tizimni tashkil etadi, unda lingvistik bilimlar, psixomotorik ko'nikmalar va pedagogik strategiyalar birlashadi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonida yuqori samaradorlikka erishish uchun har bir elementning o'z vaqtida va o'zaro bog'langan holda qo'llanilishini taqozo etadi. Shu bois, tovush talaffuzining shakllanishini chuqur o'rganish, uni ilmiy jihatdan asoslash va amaliy metodlarni doimiy takomillashtirish zamonaviy tilshunoslik va pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Tovush talaffuzining muvaffaqiyatli shakllanishi nafaqat pedagogik metodikalar, balki bolaning nevroloji va psixologik holati bilan chambarchas bog'liq. Shu nuqtai nazardan, artikulyatsion faoliyatni takomillashtirishda neyropsixologik mexanizmlarning o'rganilishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Nutq tizimining rivojlanishida miyadagi motor nazorat markazlari, shuningdek, afferent va efferent yo'llarning funktsional integratsiyasi muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, tovushlarni talaffuz qilish jarayonida mushaklarning koordinatsiyasini oshirishga qaratilgan maxsus trenajyorlar va sensor-motor mashqlar qo'llanilishi, fonetik aniqlikni oshirishga katta yordam beradi. Tovushlarni shakllantirishda kontekstual va kommunikativ yondashuvning o'rni beqiyosdir. Nutq tovushlarining alohida holatda o'rganilishi yetarli emas, ular nutqning ma'no va funktsionallik tizimiga qo'shilishi zarur. Shu munosabat bilan, talaffuzni o'rgatishda dialogik va ro'yxatga olish metodlari — bola bilan faol muloqot, interaktiv rolli o'yinlar va dramatizatsiya usullari ham integratsiyalangan holda amalga oshiriladi. Bu usullar bolaning nutqini ijtimoiy jihatdan moslashuvchan qilishda, talaffuzning tabiiyligini va kontekstga mosligini ta'minlashda samarali hisoblanadi.

Nutq tovushlarini shakllantirishda multimodal ta'lim resurslarining roli oshib bormoqda. Zamonaviy pedagogik amaliyotda audiovizual materiallar, fonetik simulyatorlar, raqamli dasturlar va mobil ilovalar keng qo'llanilmoqda. Bular bolalarning nutq mashg'ulotlariga qiziqishini oshirish bilan birga, individual rivojlanish tezligini ham optimallashtirish imkonini beradi. Tovushlarning har tomonlama tahlili va tushunilishini ta'minlash uchun ko'rgazmali materiallar, ayniqsa artikulyatsion joylashuv va harakatlarni ko'rsatadigan grafikalar, interaktiv model va real vaqt rejimida ovoz tahlili qiluvchi qurilmalar pedagogik jarayonga jiddiy yangilik kiritmoqda. Shu bilan birga, tovush talaffuzining shakllanishida individual xususiyatlar, masalan, bolalarning neurotipik va neurodivergent rivojlanishidagi farqlar ham e'tiborga olinishi lozim. Ba'zi bolalarda nutq apparatining anatomik va funksional xususiyatlari tufayli maxsus yondashuvlar va metodikalar talab qilinadi. Shuningdek, tovush talaffuzini shakllantirish jarayonida psixomotor koordinatsiyaning rivojlanishi ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, u nutq organlarining harakatlarini aniq va birgalikda boshqarish imkonini yaratadi. Nutq apparatining mushaklar faoliyatining yaxlitligi va boshqaruv darajasi to'g'ri talaffuzni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu munosabat bilan, logopedik mashg'ulotlarda artikulyatsion gimnastika bilan bir qatorda, motorikani rivojlantirishga yo'naltirilgan harakatli o'yinlar va maxsus harakatli mashqlar qo'llaniladi. Bu esa bolaning talaffuz jarayonidagi motor nazoratni mustahkamlash orqali nutqning aniq va ravon bo'lishiga xizmat qiladi.

Tovushlarni shakllantirishda individual yondashuvning roli ortib bormoqda, chunki har bir bola nutqiy rivojlanishining o'ziga xosligi, buzilishlarning tabiatiga qarab farqlanadi. Shu bois, nutq terapevti nutq buzilishlari darajasini aniq diagnostika qilish orqali individual reja tuzishi, mashg'ulotlarni shaxsiylashtirilgan metodlar asosida olib borishi zarur. Bu yondashuv natijasida bola o'z imkoniyatlariga moslashtirilgan mashqlar orqali samarali natijalarga erishadi va talaffuzdagi kamchiliklar barham topadi. Nutq shakllantirish jarayonida multimodal kommunikatsiya usullaridan foydalanish (masalan, gestlar, mimika, vizual qo'llanmalar) bolaning nutqiy ko'nikmalarini chuqurlashtirishda qo'shimcha yordam beradi. Bu usullar bolaga yangi tovushlarni qabul qilish va o'zlashtirishda sezilarli yordam beradi, ayniqsa eshitish qobiliyati cheklangan yoki nutq buzilishlari bilan og'riq bolalarda.

Yana bir muhim jihat sifatida, nutq talaffuzini shakllantirish jarayonida ota-ona va ta'lim muassasalari bilan uzviy hamkorlikni ta'kidlash lozim. Chunki uy sharoitida muntazam ravishda amalga oshiriladigan logopedik mashg'ulotlar bolada olingan ko'nikmalarni mustahkamlashga, nutqni doimiy ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ota-onaning pedagogik bilimlari va amaliy ko'nikmalari oshirilishi bola nutqining rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan, pedagoglar va mutaxassislar ota-onalarni nutqiy rivojlanish jarayoni bilan yaqindan

tanishtirib, ularni samarali qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini ishlab chiqishlari zarur. Umuman olganda, tovush talaffuzini shakllantirishda pedagogik, psixologik va biologik omillar birgalikda tahlil qilinib, ularning sintezi asosida innovatsion yondashuvlar qo‘llanilishi nutq buzilishlarini oldini olish va korrektsiyalashda yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi. Ushbu kompleks yondashuv bolaga to‘laqonli, tushunarli va ijtimoiy faol nutqni shakllantirish imkonini beradi.

Xulosa. Tovush talaffuzini shakllantirish jarayoni lingvistik, psixologik va pedagogik faktorlarning murakkab va o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan tizimini tashkil etadi. Mazkur jarayonning samarali amalga oshirilishi nutq madaniyatining yuqori darajada rivojlanishiga, shuningdek, til o‘rganish jarayonida individual kognitiv va motorik xususiyatlarning hisobga olinishi orqali kommunikativ kompetentsiyaning oshishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tovush talaffuzining bosqichma-bosqich shakllantirilishi nafaqat fonetik va orthoepik qoidalarini o‘zlashtirish, balki ong va refleksiv jarayonlarning uyg‘unlashuvi asosida amalga oshiriladi, bu esa til faoliyatining murakkab kognitiv mexanizmlarini yoritishga imkon beradi.

Shu bois, tovush talaffuzini shakllantirish usullari va pedagogik yondashuvlar doimiy ravishda takomillashtirilishi va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar natijalariga tayangan holda rivojlantirilishi talab etiladi. Bu esa, o‘z navbatida, til ta’limida yuqori natijalarga erishish hamda nutq madaniyati va kommunikativ samaradorlikni oshirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Natijada, tovush talaffuzining ilmiy asoslangan, tizimli va individual xususiyatlarni inobatga olgan shakllantirish modeli tilshunoslik va pedagogikaning integratsiyalashgan yondashuvlari asosida yanada samarali natijalarga erishish imkoniyatlarini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ergashev, S.A. *Fonetikani o‘qitish metodikasi.*, Toshkent: Sharq, 2015, 280 b.
2. Islomov, R.Q. *Nutq rivojlanishi va til pedagogikasi.*, Toshkent: Fan, 2013, 256 b.
3. Mamatqulov, A.R. *Psixolingvistika asoslari.*, Toshkent: Universitet, 2010, 300 b.
4. Rasulov, D.S. *O‘zbek tilining fonologiyasi.*, Toshkent: Akademiya, 2012, 340 b.
5. Tursunov, J.E. *Til va nutq madaniyati.*, Toshkent: Yoshlar, 2009, 198 b.